

МРНТИ 10.07.33

ҚОҒАМДЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ САНАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Айдаш Қасымбек Наубетұлы

Сулейман Демирель Университеті

Аңдатпа

Қазіргі таңда азаматтық қоғамды қалыптастыру өте маңызды іс-шаралардың бірі болып табылады. Идеалды азаматтық қоғамды қалыптастыру үшін қоғам арасындағы қалыптасқан қоғамдық сананың дұрыс болғандығы маңызды. Бұл баяндамада азаматтық қоғамды қалыптастыруда маңызды элементтердің бірі болып табылатын қоғамдық құқықтық сана жайында болмақ. Қоғам арасындағы қоғамдық сананың жалпы қалыптасу жолдарын, оның қалыптасуында қосалқы әсер ететін жағдайлар мен сыртқы күштерді көрсетуге және оның шешілу жолдарын талдауға арналған. Қоғам арасындағы құқықтық негилизмнің қалыптасуын көрсетіп, оны жою жолдарын зерттеп, ең тиімді жолдарын анықтау болып табылады. Батыс және Шығыс Еуропаның дамыған мемлекеттерінің іс тәжірибелерін негізге ала отырып, олардың біркелкі дамуы мақсатында қолданған стратегиялық жоспарларының ішінен ең тиімді жолын анықтау болып табылады.

Кілт сөздер: Азаматтық қоғам, қоғамдық сана, құқықтық сана, құқықтық негилизм, латенттік қылмыс.

Аннотация

В настоящее время формирование гражданского общества является одним из важнейших мероприятий. Для формирования идеального гражданского общества, очень важным является правильное общественное сознание сложившихся между обществом. В этом докладе будет идти речь об общественном правовом сознании являющегося одним из важных элементов в формировании гражданского общества. Показать путей становления общественного сознания в обществе в целом, показать внешние условия и вспомогательные силы влияющие для формирование общественного сознания и пути их решения. Показать формирование правового негилизма в обществе, изучая путей их ликвидации, выявить наиболее эффективную путь для ликвидации правового негилизма в обществе. Исходя из опыта развитых государств Западной и Восточной Европы, определить наиболее эффективный путь изучая стратегические планы которые они применяли для равномерного развитие.

Ключевые слова: Гражданское общество, общественное сознание, правовое сознание, правовой негилизм, латенттік преступления.

Annotation

Currently, the formation of civil society is one of the most important activities. In order to form an ideal civil society, it is very important to have the right social consciousness between the two societies. This report will focus on the public legal consciousness, which is an important element in the formation of civil society. To show ways of formation of public consciousness in society as a whole, to show external conditions and auxiliary forces influencing for formation of public consciousness and ways of their decision. To show the formation of legal nihilism in society, studying the ways of their elimination, to identify the most effective way to eliminate legal nihilism in society. Based on the experience of developed countries in Western and Eastern Europe, to determine the most effective way of studying the strategic plans that they used for uniform development.

Key words: Civil society, social consciousness, legal consciousness, legal nihilism, latent crimes.

Азаматтық қоғам әрбір мемлекетте әр түрлі болып қалыптасады. Оның қалыптасуында бірнеше факторлар себеп болуы мүмкін. Олар сол қоғамның салт дәстүрі, ұстанатын діні, этикалық, эстетикалық көз қарастары да жатады. Әрбір халықтың ұстанатын салт дәстүріне байланысты қалыптасып қалған өз халқына сай ұстанымдары болады. Сол сияқты осындай факторлардың жүйелі түрде сақталуы сол қоғамда белгілі бір қоғамдық сананың қалыптасуына әкеп соғады.

Қазіргі заманда қоғамдық құқықтық сананың қалыптасуы құқықтық мемлекеттің қалыптасуында өте ауқымды орын алатыны анық. Кез-келген мемлекеттің құқықтық мемлекетті қалыптастыру барысында ең алғашқы мәселе ретінде қоғамдық құқықтық сананың қалыптасуын қарастыратыны белгілі. Себебі, қай мемлекеттің болмасын халық ең басты орында болатынын айтпаса да белгілі. Сол себепті мемлекеттегі азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекеттің қалыптасуында сол мемлекеттегі халықтың құқыққа деген көз қарасы, яғни құқықтық сананың қалыптасуы ең маңызды орынды алады.

Мемлекеттің заңмен қамтамасыз еткенімен қоймай, мемлекет ішіндегі қоғамды қалыптастыру мемлекеттің алдына қойылатын маңызды мақсаттарының бірі болып табылды. Себебі, қоғамды басқаруда тек қана

заңнамалармен шектеп қою мемлекет үшін жеткіліксіз. Заңнаманы ұстанатын тұлғалардың заңнамаға бағынып қоя бермей, оны қолдануы және сақтаудағы түсінуі өте маңызды. Бұл жеке адамдардың құқықты түсінуі болса, осы тұлғалардың өзара байланысуы, өзара келісімдерге келуі азаматтық қоғамды құрайды.

Азаматтық қоғам – бұл дамыған, тұрақты, тұрмысқа жайлы, көркейтілген, адамдардың өмір сүруінің жеткілікті жоғары деңгейімен сипатталатын қоғам. Кедей, артта қалған қоғам азаматтық деп аталуы мүмкін емес, өйткені, мұнда елі гүлденген, бейбіт, дамушы қатарға шығаратын институттар мен жағдайлар қалыптаспаған. Ол сонымен қатар рухани жағынан бай, имандылығы жоғары, халықтың құқықтық мәдениетінің деңгейі жоғары болуы тиіс.

Азаматтық қоғамда мемлекеттік органдар қызметі арқылы мемлекеттің басымдығы және хаос (анархия); құқыққа қатысты нигилизм, қоғамдық істерді басқарудағы сәйкессіздік болмауы тиіс. Азаматтық қоғамда мұндай теңдікті (теңгерімді) қалыптастыру оның өмір сүруінің және одан әрі жетілдірілуінің негізгі шарттарының бірі болып табылады.

Азаматтық қоғамды қалыптастыру мен одан әрі дамытудағы жеке және қоғамдық құқықтық сананың орны ерекше. Өйткені, азаматтық қоғам бұл әлеуметтік топтар мен индивидтердің өзін өзі ұйымдастыруы мен өзін өзі дамуының жоғары деңгейінен көрініс табатын әлеуметтік кеңістік деуге болады. Азаматтық қоғамның негізі құқықтық көзқарастары мен ұстанымдары қалыптасқан, құқықтық мәдениеті мен құқықтық мінез құлқы жоғары, өркениетті, өзін өзі ұйымдастыратын субъект.

Нағыз азаматтық қоғам қалыптастыру үшін, тұлғаның құқықтық санасы мен құқықтық мәдениеті жоғары болуы қажет, яғни тұлғаның жеке бастамасы негізінде билік пен тұлғаның арасындағы қарым қатынастың қалыптасуы, бұл қатынаста тұлғаның өзінің жеке құндылығын, өзінің құқықтық мәртебесін сезінуі, тұлғаның заңнаманы шынайы құрметтеуі және оған сөзсіз бағынуы маңызды болып табылады. [1, 15 б].

Құқықтық негилизм – ол индивидтің немесе қоғамның құқыққа, заңнамаларға, құқық нормаларына деген теріс көз қарас. Құқықтық негилизмнің туындау негізі қоғамның едәуір бөлігінің құқықтық білімсіздігінен, дамымаушылығынан немесе құқықтық тәрбиеленбеуінен бастау алады. Бұл көрініс негізінен ТМД едерінде көптеп кездеседі сонымен қатар алыс шетелдерде де осы мәселелер кездесетіні белгілі.

Құқықтық негилизм – тек қана халық арасында, қоғамдар, әлеуметтік топтар арасында ғана емес, сондай-ақ қазіргі таңда мемлекеттік құрылымындарда да кездесетіндігін айта кеткен жөн болар. Осыған тоқталатын болсақ мемлекеттік қызметкерлердің құқықтық білімсіздігін азайту мақсатында мемлекет өз тарапынан әр түрлі шаралар қолданып

отырады. Олар, аттестациялау, жаңа нормалар, заңнамаларға өзгерістер енгізіп отыру деген сияқты шаралар қолданып отырады.

Мемлекеттік қызметкерлердің өзі де азаматтық қоғамның қатарына жатады деуге болады. Біріншіден, қоғаммен, азаматтармен тығыз жұмыс істейді. Екіншіден, заңның жүзеге асуын және оның өзгелерге жеткізілуіне тікелей байланысты тұлғалар болып табылады. Құқықтық мемлекеттің толық қалыптасуында жоғарыда баяндағанымыздай азаматтық қоғамның мемлекет территориясындағы азаматтық қоғамның қалыптасуы маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

Азаматтық қоғам тек қана оның байлығы мен жүріс тұрыстарының жоғары дәрежеде болуы емес. Оның ажырамас бөлігі – құқықтық сана болғандықтан, қоғам арасындағы өзара байланыста құқықтық қарама-қайшылықтар мен құқық бұзушылықтардың қаншалықты аз болуы, азаматтық қоғамның соншалықты жоғары әрі дамығандығын айтамыз.

Қазіргі таңдағы қоғам арасындағы кейбір іс-әрекеттерінің қылмыстық дәрежеде емес деп санауы немесе оның құқыққа қайшы екендігін білмеуін айтсақта болады. Қай мемлекетті алмасақта әлемдік дәрежеде орын алып отырған жемқорлық мәселесі қай мемлекеттің болмасын басшыларын алаңдатпай қойған емес. Алайда әрбір мемлекет бұл мәселемен өзінше бір күресу жолдарын ұсынып, пайдаланып келеді. Қытай елін мысалға алатын болсақ, оларда жемқорлыққа қарсы күрес ретінде жазаға ату жазасын пайдаланып келеді. Белгілі тұрғыда бұл жемқорлықтың азаюына әкелді әрі құқықтық сананың дамуына да жеткізді десек қаталеспейміз. Себебі, оның қылмысын дәлелдеу барысында көптеген мемлекеттің органдардың әрекет ететіндігі және бұл қылмыстың жасалғанын дәлелдеуде талаптарның көптігі, заңнамалардың қатаң және нақты сақталатындығын байқауға болады.

Қоғам арасында өзінің құқықтары мен бостандықтарын білмеушілік немесе оның қорғалу немесе қолдану жолдарын білмеушілік қоғам арасында кеңінен орын алған. Құқықтық сананың артуы осы кемшіліктердің жойылуына негізделеді. Тек қана құқықтықтарының толық білмеуі емес, сонымен қатар құқықтарының қорғалуына күмәндануы да мемлекеттің алаңдаушылығына әкеліп соғады. Себебі, бұл білімсіздік, сенімсіздік қоғам арасында латенттік қылмыстардың орын алуына немесе одан бөлек жаңа қылмыстардың туындауына әкеліп соғары сөзсіз.

Латенттік қылмыс деп жасырын қалған немесе жарияланбай қалған қылмыстарды атайды. Ол зардап шегуші тараптың заңды білмеушілігі немесе сенбеушілігі, сондай-ақ қазіргі қазақ қоғамында «садақадан болсын» немесе «соны қоя бер» деуінің өзі құқықтық сананың төмендігінен туындайтын салдар болып табылады.

Құқықтық негилизмді жоюдың бірнеше жолдары бар. Оларды қарастырып кететін болсақ:

- Бірінші, қоғамның жалпы және құқықтық мәдениетін, құқықтық және моральдық санасын арттыру;
- Екіншіден, заңнамаларды жетілдіру;
- Үшіншіден, қылмыстық құқық бұзушылықтармен профилактикалық жұмыс жүргізу, соның ішінде қылмыстық құқық бұзушылықтармен жұмыс жүргізу;
- Төртіншіден, заңдылық пен заңның үстемділігін және мемлекеттік тіртіпті қатаңдату;
- Бесінші, жеке құқықтың барынша қорғалуы және құрметтелуі;
- Алтыншы, қоғамның жаппай құқықтық сауатын ашу және құқықтық тәрбиелеу;
- Жетінші, жоғары мамандандырылған заңгерлер кадрларын дайындау;
- Сегізінші, тездетіп құқықтық реформа жүргізу және тағы сондай сияқты жолдармен шешуге болады.

Мемлекеттер осы тәсілдердің көбісін қолданады, алайда нәтиже әрқашанда қалағандай әрі жылдам көріне бермейді. Солардың бірі қоғамды құқықтық тәрбиелеу болып табылады. Қазіргі таңда бұрыннан қолданылып келе жатқан дәстүрлі құқықтық тәртіпке экономикалық және саяси басқарушылық өзгерістерді енгізуде. Алайда дәстүрлі құқықтық тәртіпті алып тастамай-ақ оған жаңа экономикалық және саяси-құқықтық фундаментте өзгерістерді енгізу қажет ететіні анық.

Мемлекеттік деңгейде құқықтық негилизмді жоюда қаншама заңнамалардың қабылдануына негіз болғанымен, қоғам арасында әлі де билікке деген заңнамаларға деген сенімді арттыру әрқашанда қиын істердің бірі болып табылады.

Құқықтық мемлекетті қалыптастыруда басқа мемлекеттердің тәжірибелеріне көз жүгіртіп көрсек. Еуропаның алда дамып келе жатқан мемлекеттерінің құқықтық мәдениетінің тарихи негіздері бар. Олардың құқықтық тәртіптің негізі ежелгі Рим көшелеріне ежелгі римдік XII таблицалық Заңнамаларды бәрінің еркін көріп үйренуі үшін қойылған кезден бастау алады. Еуропа Рим империясының құлдырауынан өзінің мемлекеттілігі мен құқығын қалыптастыруы арқылы осы негіздерді өздеріне сіңіріп алған болатын. Бұл Ежелгі Римнен қалыптасқан заңнамаларды түсіндіру әдісін қолдану негізін көрсетеді. Қазіргі таңда және ХХІ ғасырдан бастап қандай әдістің қолданғанына көз жүгірткеніміз абзал болады.

Ұзақ мерзімдегі Білімді Зерттеудің Ұлттық Фонды жобасының жектекшісі Дэвид Керрдің (David Kerr) ойынша, Еуропада азаматтық

білімге деген қызығушылықтың қарқынды өсуі келесідей факторларға негізделеді: Демократияның жетіспеушілігі; Социалистік жүйенің құлдырауы; Экстремисттің күшеюі; Көпұлттылық пен қауіпсіздіктің қарама-қайшылықтары; Экономикалық құлдырау; Көші-қоныстың өсу жылдамдығы; Евросоюздың кеңеюі; Байланыс құралдарының революциясы; Әлеуметтік желілерінің пайда болуы; [2, 23 б].

Карлхайнц Дьюэрдін (Dr. Karlheinz Duerf) айтуынша, азаматтық білімнің танымалдылығы және танымал болуының өсуіне келесідей себептерді көрсетеді: Европалықтандыру және глобализация процесстерінің қарқынды дамуынан, Ұлттық мемлекеттің жойылуы, Ақпараттандырылған қоғамға көшу, Жылдам технологиялық (соның ішінде медициналық) және терең әлеуметтік өзгерістердің ұшырауы, Еңбек нарығының дағдарысы, Саяси өзарабағыныстылықтың артуы, Ұзақ мерзімді (жалғаспалы) білімнің концепциясы [3, 18 б].

Бұл мәселенің маңыздылығын көрсететін ХХІ ғасырдың басында Европа Кеңесінің демократиялық азаматтылық және адам құқығын (Education for Democratic Citizenship and Human Rights) үйретуде ауқымды бағдарламаны ашуы болып табылады. Европа Кеңесінің Басқарушы органымен бірнеше құжаттар қабылданады, олардың ішіндегі маңыздыларының қатарындығылар: Адам құқықтары аясындағы білімге ұсыныс (№ 1346, 1997 ж); Жеке жауапкершілікті қалыптастыруда ұсыныс (№ 1401, 1999ж); «Европа 2000 – жатардың қатысушылығы: азамат ретінде жастардың орны» ұсыныс (№59, 1999 ж); Европа Кеңесінің министрлерінің Комитетінің ұсынысы: демократиялық азаматтылықты тәрбиелеу жөнінде (№ 12, 2002 ж); Европалық білім министрліктерінің декларациясы: жаңа европалық контексттегі интеллектуалдық білім туралы (2003 ж); Мұғалімдердің білімдері арқылы демократиялық мәдениет пен адам құқықтарын дамыту туралы ұсыныс (№ 1849, 2008 ж) және тағы сондай сияқты. [4, 23 б].

Егер азаматтық білім (Civics education) әлеуметтік ғылымдар білімі ретінде аударылатын болса, яғни тарих, саясаттану және құқық аясында және тағы сондай сияқты білімдерді үйретуде болса, онда азаматтылық (Citizenship education) аясындағы білім азаматтық қасиеттердің қалыптасуы деп түсіндіріледі.

Соған қарамастан европалық авторлар азаматтылықты үйретуде негізгі құндылықтардың бірі ретінде құқықтық білім беру деп көрсетеді. Мысалыға, Солтүстік Ирландияның «Адам құқықтары мен әлеуметтік жауаптылық» концепциясы бағдарламасының ең аз құрылымы келесідей түрде көрсетіледі: «қатысушы келесілерді үйренуге мүмкіндітері болуы қажет: Адамдардың негізгі қажеттіліктерін қамтамасыз ету, жеке тұлғаны және адамдар тобын қорғауды қосқандағы заманауи демократиялық қоғамдағы адамның құқықтарының стандарттарын қолдаудағы себептері;

- Адам құқықтары туралы Жалпыға ортақ декларацияда бекітілген, адам құқықтары мен негізгі бостандықтары туралы Европалық конвенция, БҰҰ-ның бала құқықтары туралы конвенциясында бекітілген адамның негізгі құқықтары;
- Қоғамдағы әр-түрлі адам құқықтарының шектелуінің негізі (мысалы, еркін ойын айту еркіндігі, еркін жүріп тұру, қарсылық білдіру еркіндіктері және т.с.с)
- Адам құқықтарының елеулі бұзылуының жергелікті немесе глобальды мысалдары (мысалы, бала еңбегін қолдану, мемлекеттің іс-әрекеті шағымданған немесе өзгертілген ұяттың, жағдайдың тұтқындарының блуы)
- Әлеуметтік жауаптылықтың принциптері және оларды дамытудағы индивидтердің, қоғамның және мемлекеттің алатын орны.

Осындай білім алу түрі, құқықта көрсетілген жалпыға ортақ құндылықтардың бар екендігі және адам құқықтарының халықаралық құралдарының ортақ бейнесі екендігі, сонымен қатар индивидтар мен топтардың демократиялық қоғамдағы жауапкершілігі бар екендігі туралы түсінуге мүмкіндік береді». [5, 96 б].

1993 жылы Шотландияда бастауыш мектептердің қабылданған бағдарламасында балаларды сауаттылық, санау және ғылыммен шектелмей, сондай-ақ сөйлеу қабілетін, сезімдерін және ойларын білдіру, критикалық ойлау, мәселелерді шешу, салауатты өмір сүруді де үйрететіндігін айта кеткен жөн. Ал Ағылшындардың 1999 жылдан бері қолданыстағы бастауыш сыныптардың бұл бағдарламасы бойынша да тек қана сауаттылықты, санауды, ғылымдар негіздерін үйретумен шектеліп қалмай, сондай-ақ рухани, адамгершілік, мәдени, қоғамдық және физикалық даму, сонымен қатар оқушылардың барлық мүмкіндіктерін есепке ала отыра және жауапкершіліктің қалыптасуына итермелейтін практикалық өмірге әзірлейді.[6, 8 б].

Кейбір постсоветтік мемлекеттердің азаматтық білімнің және адам құқықтары аясындағы білімнің дамуының тәжірибесі өте қызық. Енді соларға көз жүгіртіп кетер болсақ.

Ливада 1990 жылдың басында азаматтық тәрбие концепциясының кезең-кезеңмен модернизацияландырылды. Соңғы екі он жылдықта, мемлекеттік деңгейде саяси актілермен бекітілген, сарапшалардың бағалауы бойынша ақылға сиымды қаржыландыру жүргізілген мақсаттандырылған азаматтық білім саясаты жүргізілген болатын. Қазіргі таңда білім саясатын реттейтін адам құқықтары саласындағы азаматтық тәрбие мен білімнің маңыздылығын барлық негізгі құжаттарды көрсетіп

кеткен (білім туралы Заңда, білім туралы стратегиясында, құқықтық білімнің бағдарламасында және тағы сондай сияқтыларда).

Бұрын литвалық білім беру орындарында азаматтық тәрбие бағдарламасы көбінесе формальді түрде жүргізілген болса, кейін 2006 жылы азаматтық және ұлттық тәрбие жөніндегі ұзақ мерзімдегі бағдарламаны қабылдағаннан кейін – бұл жүйенің бірден-бір ең маңызды дамытушы құралдарының біріне айнала отыра – әр түрлі сыныптық емес ұйымдарға көбірек мән беріле бастады. Бағдарламада нақты 2007-2011 жылдар аралығындағы нақты әрекеттерді көзделген болатын. 2007 жылы Ғылым және білім министрі әртүрлі іс-шараларды жүзеге асыруға 5 миллион лит (шамамен 1,448 миллион евроны құрайды) бөлген болатын. Осы жылы 132 289 бала және 39 283 ересек адамдардың қатысуымен болған 800-ден астам әр түрлі жобалар жүзеге асырылған болатын. Ал 2008 жылы қаржыландыру көлемі 5,5 миллион литке дейін жетті, ал жобалар саны 1000-нан асқан болатын, ал қатысушылар саны 361 748 бала 76 032 ересек адамдарға дейін жеткенін байқауға болады. [7, 5 б].

Бір ғажайыбы, қазіргі таңда Литвадағы азаматтық тәрбие азаматтардың ұлттық дәстүрді сақтап қалу қабілетін қалыптастыру мен «азаматтық ойлауды» дамытады деп түсініледі. Бүгінгі таңда адам құқықтары және оның әр түрлі формада қолдануды үйретудегі негізгі білім беру платформаларының бірі болып осы азаматтық тәрбие болып табылады. Жалпы білім беру мектептерінің 9-шы және 10-шы сыныптарда «азаматтық тәрбиенің негіздері» атты пәннің өтілуі сақталып қалған. Сонымен қатар, азаматтық тәрбие және адам құқықтарын үйрену басқа да жалпы білім беру пәндерінің мазмұндарында да байланыстырыла бастаған, мысалы тарих, құқықтық сауаттылық, этика пәндерінде көруге болады. Тиісті методологиялық әдебиеттер берілуде, мұғалімдерге білім беру ұйымдастырылуда, соның ішінде педагогтардың біліктілігін арттыруға арналған арнайы курстарды ұйымдаруда. Балалар мен ересектерді оқыту жүйесіне бағытталған Street Law бағдарламасы сәтті бейімделген болатын. Оны жүзеге асыру мақсатында «Бәріне арналған құқық» деген оқулық құрастырылған және жарияланған болатын. UNESCO-мен біріге отыра құрастырылған «адам құқықтарын үйретудегі нұсқаулығы», Л. Дявейкистің және Н. Лятукеннің «адам құқықтарын мектепте үйрету» оқулығын, Европа Кеңесінің «адам құқықтары саласындағы оқытудың мақсаттары» атты басылымдарын мұғалімдер белсенді қолданады. Одан бөлек, балаларды да ересектерді де қамтыған ауқымды бейресми білім беру қызметі жүзеге асырылуда. Ол мектептік өзін-өзі басқаруды, қоғамдық қозғалыстарды, үйірмелердің жұмысын, спортпен айналысу және тағы сондай сияқтыларға қатысуды да қамтиды. Педагогтарға арнайы семинарлар жүргізіледі және мемлекеттік емес

ұйымдармен біріге отырып әр түрлі жобаларды жүзеге асыру арқылы өздерін көрсетуге, ашылуға мүмкіндіктер жасап отыр. Азаматтық тәрбие мен адам құқықтары аясында білімнің күшейтілуі Литвадағы демократиялық басқару жүйесінің нығаюына әкеледі және демократиялық құндылықтардың нығая түсуіне сөзсіз септігін тигізери анық. [8, 5 б].

Польшада жастар мен балалардың құқық аясында және адам құқықтары саласында ағарту жұмыстары қоғамдық-саяси өзгеріс термен қатар ХХ-шы ғасырдың 90-шы жылдары бастау алған болған. Бәрінен бұрын мемлекеттегі структуралық өзгерістердің өзгеруінің және азаматтық қоғамның қалыптасуының тез орын алғанын қалаған ұйымдардың және жеке тұлғалардың бастауымен орын алған болатын. Сол кезеңдегі білім жүйесінің монополисті саналған мемлекеттік әкімшілік те шетте қалған жоқ. Алайда, «Үшінші сектор» деп аталатын ұйымдар азаматтық білім саласында біріншілікті сақтап келген болатын. Олар жастар арасында адам құқықтары мен бостандықтары туралы білімді қолынан келген кез-келген жолымен таратуға тырысты және осыған мұғалімдерді дайындаған болатын. Осы мәселе бойынша оқушылардың көп бөлігі дебатқа шақыру арқылы тартылған болатын. Ең жақсы мектептік конституция байқаулары және қатысушылардың құқықтарын қорғау туралы іс-шаралар ұйымдастырылған болатын, сондай-ақ мектептік өзін-өзі басқару жалы көптеген жобалар жасалған болатын және тағы сондай сияқты іс-шаралар ұйымдастырылып отырылды. 1995 жылға қарай Варшавадағы Азаматтық білім Орталығы бастауыш мектептің (қазір гимназиялар) қатысушыларына арнайы курстар шығаршан болатын. Курс бағдарламасы келесі салалардың жұмыс істеу туралы сұрақтарды қамтыған болатын:

1. Құқықтық демократиялық мемлекет
2. Конституционализмдік мәселелер
3. Адамның құқықтары мен бостандықтары
4. Құқықтар мен бостандықтардың қорғалу механизмі
5. Құқықтар мен бостандықтардың қолдануы жайлы практикалар

Білім беруге интерактивті және жұмысқа қызықтырушы әдістер ұсынылған болатын. Келесі бес жылдың ішінде осы бағдарламамен жұмыс істейтін 1500 мұғалімді дайындалды, сондай-ақ оқулықтар мен әдістемелік әдебиеттер әзірленген болатын. 1990-шы жылдардың соңында курсқа алғашқы қадам ретінде орта мектептің қатысушыларына арналған оқулықтар және құқықтық және азаматтық білім туралы бағдарламалар енгізілген болатын. Олардың авторлары болып сол варшавалық Орталықтың ұжымы шыққан болатын.

Қазіргі кезде Польшада мемлекеттік мекемелер, және мемлекеттік емес ұйымдар азаматтық тақырыпта және адам құқықтары туралы көптеп

оқылық пен әдістемелік әдебиеттерді шығаруда. Мұғалімдерді оқыту мұғалімдерді жетілдірудің Басты орталығында да, сондай-ақ қоғамдық құрылымдарда да жүргізіле береді. Сондай-ақ алғашқысы кейінгісінің әрекетін жүзеге асырады және онымен бірге іс-әрекет жасайды. Республикалық және жергілікті дәрежеде әрқашан адам құқықтары жайлы әс-шаралар жүргізіліп отырылады. Олар көбінесе:

- Әр түрлі сайыстар
- Фестивальдар
- Олимпиадалар

Мемлекет тарапынан азаматтық тәрбие жайлы ауқымды әрекеттердің кезектілігіне үнемі жәрдемдесіп отырады. Осылайша, адам құқықтары саласындағы Әлемдік білім беру бағдарламасын орындау аясында ұлыттық білім Министрлігі:

- бұл сала аясында әр түрлі үлгідегі мектептерге ауқымды ағарту бағдарламаларының әзірленуіне;
- Әр түрлі бағыттағы құқықтық мәселелерге арналған сабақтар мен курстар жүйесінің;
- Құқық қорғау саласындағы, мектеп жарғысын сараптау, балалар мен жастардың мектептегі құқықтарының сақталуына мониторинг жүргізетін инспекторларға тренингтер ұйымдастырылуына;
- Дауды шешуге арналған құқықтық араласу комиссиясын құруға итермеледі.

320 мектепте сыналған мектептегі оқушылардың құқықтарын зерттеу зерттеу қағидасы қалыптастырылған болатын. Көбінесе құқықтарының бұзылу немесе тапталудың төрт дәрежесін анықтаған болатын. Олар келесідей:

- ✓ Ақпарат алу құқығы;
- ✓ Жеке өмір құқығы;
- ✓ Еркін сөйлеу құқығы;
- ✓ Өз ойын айту құқығы.

Бұл көрсеткіштер, бала құқықтарын қорғау және бұл мәселе бойынша мониторинг жүргізу саласында білімдерін арттыру мақсатында мұғалімдерге тренингтер айналымын ұйымдастыруға итермеледі.

Қазіргі таңда польшалық гимназиялар мен гимназиадан кейінгі мектептерде адам құқықтарына арналған сабақтар қоғамтану курсының бір бөлігі болып табылады. Бұл курс тематикалық бөлімдерге біріктірілген, көптеген сұрақтарды қамтитын сұрақтар шеңберін құрайтын бағдарлама болып табылады. Әрбір мұғалім сол немесе сондай сияқты мәселелерді немесе тақырыптар бөлімін оқуда уақыт мөлшерін жеке өзі анықтайды. Қоғамдық бақылау мен білім беру сараптамасы бойынша, адам құқықтарын талдауда және меңгеруде қоғамтану пәнінің

мұғалімдері он мен жиырма сағат көлемінде уақыт бөлетіндіктерін көрсетіп отыр. Бұл азаматтық тәрбиенің сапасына тигізетін елеулі қауіптің көзі ретінде қабылданды.

Қарастырылып отырған бағыттағы Польшаның басқа да үлкен актуальді мәселелерінің сарапшы мамандар бар екенін көрсетіп отыр. Алайда сөздің шыны керек, адам құқықтары жайлы азаматтық тәрбие қазіргі жастармен мектеп қабырғасындағы жастарға тәрбие беруде, білім бағдарламасын құруда болсын ең маңызды әрі ажырамасы анық, сондай-ақ мектеп қабырғасынан тыс формальді бағытта емес ағартудың да маңызы бар екенін айта кеткен жөн.

Осылай айта келе, Батыс және Шығыс Еуропаның көптеген мемлекеттерінде азаматтық білімді таратуда және қолдауда көптеп күш жұмсалатындығын айтуға болады. Қоғамның демократиялық азаматтылықтың дамуы мемлекеттің тұрақты демократиялық дамуына әкелетіндігін көрсететін факторлардың бірі. Азаматтық білімділіктің аспектілері мемлекеттік байтауыш, орта және жоғарғы оқу орындарының бағдарламасында нық орын алғандығын байқауға болады және оның заманауи талаптардың өзгеруіне байланысты көптеген өзгерістерге ұшырайды. Яғни осы еуропаның жеткен жетістіктеріне сүйене отырып, білім беру жүйесіндегі құқықтық білімнің берілуінің маңыздылығын байқауға болады.

Мәселен, білім жүйесіне өзгеріс енгізу арқылы қоғамның ертеңі жастардың құқықтық санасының және азаматтық сананың дұрыс қалыптасуын қамтамасыз ету арқылы, көптеген келеңсіз жағдайлардың алдын алуға негіз болады. Білім бағдарламаларына қажетті өзгерістерді енгізу арқылы, бірнеше механизмдердің жұмыс істеуіне бастау салатындығын айта кеткен жөн.

Білім саласына адам құқықтары мен құқықтық этика, құқықтық жүріс тұрыс секілді пәндердің, сабақтардың білім бағдарламасына енгізу арқылы, мұғалімдердің жетілуінде және олардың сабақ өту әдістемелерінің жетілуіне әкелетіні айқын. Мектеп оқушыларының және жастардың жалпы адам құқықтары мен өздерінің құқықтары мен міндеттерін білуі жалпы қоғамдық құқықтық сананың серпілісіне әкелетіні сөзсіз.

1 Қазақстан Республикасында азаматтық қоғамның қалыптасуы, Оқу құралы, АДИЛОВА К.А. Алматы, 2017ж.

2 What is Education for Democratic Citizenship and Human Rights? / The official website of the Council of Europe. [e-resource]. URL: http://www.coe.int/t/dg4/education/edc/who/whatis_en.asp (accessed: 1.10.2013).

3 Kerr D., Keating A. and Ireland E. Pupil Assessment in Citizenship Education: Purposes, Practices and Possibilities. Report of a CIDREE Collaborative Project. NFER/CIDREE. 2009.

4Duerr K. Concepts of Citizenship Education in // Bielefeld University. Europe. [e-resource]. URL: http://www.unibielefeld.de/soz/ag/hedtke/pdf/Concepts-of-CE-in-Europe_Karlheinz-Duerr.pdf (accessed: 1.10.2013).

5Официальный сайт Совета Европы. [Эл. ресурс]. URL: <http://www.coe.int> (Дата обращения: 1.10.2013).

6Kerr D., Keating A. and Ireland E. Pupil Assessment in Citizenship Education: Purposes, Practices and Possibilities. Report of a CIDREE Collaborative Project. NFER/CIDREE. 2009.

7Aims and Values in Primary Education: England and Other Countries. Primary Review Research Survey 1/2. The University of Cambridge. 2008.

8Образование в сфере прав человека в Литве: краткий обзор / сост. Т. Тамошюнас, И. Тарасевич. Варшава: ОБСЕ/БДИПЧ, 2009.